

NÉPRAJZI EGYETEMI JEGYZETEK 3.

Megjelent az

támogatásával.

Keszeg Vilmos

**Alfabetizáció, írásszokások,
populáris írásbeliség**

Egyetemi jegyzet

KJNT – BBTE
MAGYAR NÉPRAJZ ÉS ANTROPOLÓGIA TANSZÉK
KOLOZSVÁR, 2008

Kiadja a KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
400162 Kolozsvár, Croitorilor (Mikes) u. 15.
telefon/fax: +40 264 432 593
e-mail: kriza@mail.dntej.ro
www.kjnt.ro

© Kriza János Néprajzi Társaság, 2008

Lektorálta: Tóth Zsombor

Borítóterv és tipográfia: Könczey Elemér

Tördelte: Fazakas Botond

ISBN 978-973-8439-38-2

Készült a kolozsvári GLORIA és IDEA Nyomdában.
Igazgató: Nagy Péter

Tartalom

Ajánlás	11
I. AZ ÍRÁS KUTATÁSA.....	13
Bevezetés	15
Az íráskutatás	18
A jegyzet tárgya	27
Az írás története	32
Az írás mitológiája	32
Az írás előzményei	32
Az írás kezdetei	33
A betű uralma	33
A latin nyomdabetűk története	34
A könyv története	34
Más jelrendszerek	37
Az alfabetizáció története.....	45
Az alfabetizációt befolyásoló tényezők	45
Az oktatás korszakai	47
Az iskolák típusai 1553–1777 között	48
Nehézségek	49
Oktatástörténeti kronológia	55
A tankönyvírás kezdetei	60
Analfabetizmus	65
Az olvasás	69
A hangos olvasás	69
A néma olvasás	69
Az olvasási szokások megváltozása	70
Populáris olvasmányok	74
Kalendárium.....	76
Ponyva	77
Hírvers	79
Biblia, imakönyv.....	79
A szóbeliség és írásbeliség viszonya	80
Az orális kommunikáció sajátosságai	81
Kiegészítő kódok.....	81
A beszéd mint esemény	82
A nyitott szöveg	83
A szövegazonosság hiánya.....	83
A memorizálás kényszere	84
Az írott szöveg sajátosságai	85

A zárt szöveg.....	85
Az emlékezet kihelyezése	85
Az egyedi szövegek	86
Az explicit szöveg	86
Az írott szöveg vizualitása.....	86
A fizikai határok áthidalása	86
Az oralitás és az írás interferenciái	87
Az írás és oralitás változhatósága.....	87
Az írás és oralitás együttes jelenléte	88
Az írott szöveg memorizálása, orális előadása	89
Az orális szövegek megörökítése	89
Az írás következményei	90
A társadalmi egyenlőtlenségek termelődése	90
A tudás architektúrája.....	92
Az én megszületése	95
A történelmi érzékenység kialakulása	95
A kapcsolattartási habitusok megváltozása	96
Az írott és a beszélt nyelv	96
A helyi kultúrák gyengülése.....	97
Környezetek	97
Az írás kutatása a magyar etnológiai irodalomban	103
II. ÍRÁSSZOKÁSOK	115
Az írás funkciói	116
Vallásos funkciójú szövegek	116
Mágikus funkciójú szövegek	117
Jogi funkciójú szövegek	126
Gazdasági funkciójú szövegek	129
Az írás a rítusokban.....	130
Írás és tér	135
Az esztétikai funkciójú írás	137
Írás és emlékezet	140
Írásszokások	141
Ki írja a szöveget? Kinek a nevét őrzi a szöveg? A cenzúra	141
A datálás	145
Az írás és az olvasás szintjei és formái	146
Írás-, olvasásszokások	153
Írásmotivációk	154
Attitűdök	157
Írástechnikák	159
Műfajok	163

Az írott szövegek életpályája	163
Kontextusok	165
Következtetések	166
Az írás szociális jelentései	167
Írás és olvasás. A két alfabetizáció története	167
Írás és analfabetizmus	167
Orális anyanyelv – írott hivatalos nyelv	168
Maszkulin–feminin jelleg: a szexualizált írás	168
Írás–oralitás	170
Kézírás–nyomtatott szöveg	170
A mindennapi írás – az írás mindennapi használata	171
A lázadó írás	172
Írás és reprezentáció	173
Következtetések	173
Az írás megjelenítése a folklórban	174
Következtetések	185
III. ÍRÁS ÉS KONTEXTUS.....	187
Írás és rítus	188
A lakodalom költészete	188
Vőfélykönyvek	188
A vőfélyvers funkciói	189
A vőfélyvers kontextusai	194
Vőfélyek: szerzők, előadók, a szövegek őrzői	194
A gyászjelentő lapok.....	202
Előzmények	202
Szövegkorpusz	204
A gyászjelentő	206
„Nyugodjék csendesen”	206
Társadalomkép	207
A halott emléke	210
Halálkép	211
A gyászjelentő vizuális kódja	212
A kortárs gyászjelentő.....	213
Az emlékvers	214
A gyűjtés	215
A füzetek szerkezete	215
Emlékvers és társadalom	217
Az emlékvers mint szövegtípus	217
Az emlékállítás rítusa	218
A táncrend	222

A szövegtípus	222
Nyomtatott értesítések	223
Dedikációk	223
Következtetések	224
Írás és kommunikáció: a levél	225
A levélírás története	225
A levélírás kutatása	229
A levél és az életpálya összefüggése (esetelemzés)	230
Verses levelek	236
A hivatkozó táblák	244
Mail, sms	245
Láncclevelek	246
A társadalmi kommunikáció egyéb formái	247
Következtetések	247
Népi verselők, alkalmi versek: a betolakodó írók	249
A népi költészet kutatása	249
Vers és kontextus	255
A versek tartalmi-stilisztikai sajátosságai	258
A versírás szerepe A. B. életében (esetelemzés)	270
Következtetések	281
Írás és emlékezet	283
A napló: az idő megtapasztalása	283
Az idő megtapasztalása	283
A napló kontextusai	285
A naplóírás története	286
A naplóírás habitusai	287
A gazdasági feljegyzések	287
A világháborús feljegyzések	288
Az értelmiségi naplófeljegyzések	290
Következtetések	297
Az élettörténet: a személyes múlt megkonstruálása	297
Meghatározás: műfaj és beszédmód	297
Az élettörténet története	299
Szerzői intencionalitás	301
Pragmatikus megközelítés: beszédhelyzetek, kontextusok, stratégiák.	302
Következtetések	310
A genealógiai emlékezet szervezése	310
A halottbúcsúztató.....	313
Epitáfiumok	317
Gyászjelentő	322
Végrendeletek	325

Következtetések	327
A lokális emlékezet: a történelem domesztikálása	328
Egy régió történelmei	332
A toronygombiratok	332
Az egyházmegyei és egyházkerületi monográfiák	334
Közigazgatási egységek monográfiai	336
Tananyagként kidolgozott és oktatott régió- és településtörténelmek	343
Településmonográfiák	344
Következtetések	348
Kéziratos füzetek: a hasznos ismeretek tára	351
Daloskönyvek, verseskönyvek	352
Katonakönyvek	355
Szakácskönyvek	356
Ember- és állatorvosló kéziratos könyvek	358
Ima- és vallásos énekgyűjtemények	360
Méhészkönyvek	360
Vegyes tartalmú füzetek	361
Következtetések	365
Feliratok: a felületek beírása	366
Feliratok	366
Betűjegy az állatok testén	374
Gonosztevők megbélyegzése	376
Más feliratok	377
A firka	377
A tetoválás	379
Következtetések	383
Összegzés	384
IRODALOM	385
KÉPEK	443
Rezumat	494
Abstract	495

Ajánlás

„Nem minden remegés nélkül lépek e szerény Gyűjteménnyel a hazai közönség elé, megdölgöndölv a feladat nehéz voltát, mit megoldásul magam elébe tűztem” – írta Kriza János 1862-ben a magyar népköltészet kutatásának paradigmáját megnyitó és hosszú időre meghatározó munkájának, a *Vadrózsák* című népköltési gyűjteményének élén. S bár az azóta eltelt időszakban a tudósi habitusból eltűnt a remegő térd, a kérdőmondatok helyét a kijelentő mondatok vették át, a szerző jelen esetben mégis a korai tudós érzéseiben osztozódik. Az etnológia tudományában a 20. század első felében lezajlott a szakszerűsödés, az 1960-as évektől kezdődően pedig az interpretatív fordulatra került sor. Ennek ellenére érintetlen maradt az *oralitás–írásbeliség* és a *népi kultúra–elit kultúra, népköltészet–szépirodalom, népi kultúra–szaktudomány, népi kultúra–média* dichotómia párhuzamára épülő szemlélet. S ezen csodálkozni is lehet, hiszen már a népköltészet első gyűjtői is egymás mellé helyezték a szájhagyomány orális, és a kéziratos füzetek és nyomtatványok írott szövegeit, a 19. századtól kezdődően pedig a népköltési gyűjteményekben – igaz, szerényebb terjedelemben – ott szerepeltek nem csupán a füzetekbe jegyzett, a szájhagyományban öröklődő szövegek, hanem a lokális társadalomban ismert és megbecsült szerzők alkotásai is. Az első etnológiai szintézisektől az utóbbi évek tudományos kézikönyveiig egyidőben, de külön-külön hangsúlyozódik ki a népköltészet szájhagyományozó jellege és az írásnak a népi társadalomban való – immár két évszázados hagyománnyal rendelkező – jelenléte. A 20. század második felében több olyan tudományos tanácskozássra került sor, ahol a jelenlévők egyazon tudósi körbe tartozása, azonos tudósi meggyőződése miatt nem történt meg az oralitás és az írás (változatos) kulturális funkcióinak áttekintése.

Alulírott figyelme az 1980-as évektől, egy alapkutatás kapcsán irányult rá a populáris írásbeliségre. Az azóta eltelt évtizedek során ez az érdeklődése nem szűnt meg és nem merült ki. Több alkalommal közölt a témát érintő cikket és tanulmányt, diákok kutatását irányította, kiállítást és konferenciát szervezett, speciális kollégiumot vezetett a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékén. Most már elérkezettnek látta az időt, hogy eredményeit másokkal is megossza, töprengés tárgyává tegye.

Az *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség* egyetemi jegyzet megírását több meggyőződés és szándék motiválta. Ezek közül a szerző a következőket emeli ki. 1. Immár időszerűnek tűnik azoknak a kulturális tényezőknek és intézményeknek (oktatás, alfabetizáció, könyvnyomtatás, egyház és vallásosság, média, kommunikációs technológiák) az áttekintése, amelyek évszázadok óta a szájhagyomány és a tágabb populáris (népi) kultúra kontextusát képezik. 2. Időszerű a populáris (népi) kultúra azon területeinek számbavétele, ahol az írás dominánsan vagy alternatív, esetleg fakultatív módon jelen van. 3. Szükséges áttekinteni azokat a társadalmi szerepeket, amelyek minden társadalomban az írás használata, vagy pedig az írás szórványos igénybevétele által

alakulnak ki. 4. Szükséges áttekinteni azokat a kulturális mentalitásokat, attitűdöket és habitusokat, amelyek az írással szemben és az írás által állandósultak a társadalomban és az egyéni életvitelben, valamint azokat a módosulásokat, amelyeket a világgépben, a szociális és a tárgyi környezetben, a kapcsolattartási és életvezetési gyakorlatban, az önreprezentációban az írás jelenléte indított el és állandósított.

Köszönet

A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékén vezetett speciális kollégium hallgatói figyelmükkel és megjegyzéseikkel segítették e munka előrehaladását. A készülő kéziratot Mohay Tamás és Tóth Zsombor olvasta és véleményezte. Megjegyzéseik, az általuk ajánlott szakirodalmi tételek, a kultúra más területeiről hozott példák kivétel nélkül hasznosnak bizonyultak.

A szerző köszöni a segítséget.

Összegzés

Az *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség* jegyzet az írás történetének, a társadalom és a kultúra történetében játszott szerepének áttekintésére tett kísérletet.

Megjelenésétől kezdve az írás a magaskultúra, a hivatalos kultúra nélkülözhetetlen eszközévé és médiumává vált. A tudományok és a szépirodalom művelése, a vallásos élet, az államigazgatás kitermelte az írás specialistáit és az íráshasználat normáit.

Az írás térhódítását, az íráshasználati szokások alakulását újabb és újabb hatások szabályozták. Változásában, szerepének alakulásában meghatározó jellege volt a papír, a nyomtatás feltalálásának, az oktatási hálózat kiépülésének, a népoktatási törvény megjelenésének, a közigazgatás megszervezésének, a migráció fokozódásának, a postaszolgálat, a távközlés létrejöttének, az elektronikus kommunikáció megszületésének.

Az írás történetének egyik fontos fordulópontja a 18–19. század, amikor beérni látszanak a különböző rendelkezések és kezdeményezések hatásai. Ebben a században jelentek meg a népoktatást szabályozó rendelkezések, törvények. Az iskolai oktatás írni-olvasnitudást alakított ki, az írás és az olvasás, a szövegalkotás szabályait és normáit tanította meg, tudományos és vallásos, esetleg gyakorlati ismereteket tett hozzáférhetővé. A könyv és a hírlapirodalom fokozottan a népszerű kultúra részévé vált. A könyv az ismeretek tára és az élményszerzés forrása. A könyv használati tárgyként illeszkedett be a lakóterbe, növekedni kezdett az olvasással eltöltött idő. A közigazgatás megszilárdulása íráshasználatot követelt meg. Az egyén különböző típusú, funkciójú és műfajú szöveg használatára és szerkesztésére kényszerült. A hatékony gazdálkodás szakismereteket tett kötelezővé, amelyek az iskolában, az olvasás által szerezhetők meg. A termelési tapasztalatok kéziratos füzetekben kerültek megőrkítésre. A migráció fokozódása következtében a személyes kapcsolattartást az írás biztosította. A megszülető modern éntudat és a lokális csoporttudat az írásban vált kifejezhetővé, megjeleníthetővé.

Hosszú előzmények után a 19. századot behálózta az írás. A változás különösen két téren mutatható ki. Az egyik az írásnak a tömegkultúrába való beépülése. Olyan értelemben, hogy sokan kerülnek vele kapcsolatba, sokan veszik használatba. A másik változás az írásszokások változatossága. Az íráshoz fordulás motivációi, az írással szembeni attitűdök, az íráshasználat alkalmi és módjai jelzik az írás bitokbavételét, a mindennapokba, az életvilágba, az interperszonális kapcsolatokba való integrálódását. Elterjedése visszahat magára az írásra, s jelentősen megváltoztatja a társadalom és a kultúra szerkezetét, az egyéni életvezetést, a mentalitást. Az írás különböző, változatos funkciók betöltésére válik alkalmassá.

Kötetünk ezt a folyamatot, az írásnak a személyes és lokális életvilágba való beépülését, a mindennapok világában való állandósulását, a szövegszerkesztés és -használat ritualizálódását kívánta szemléltetni.

Rezumat

Alfabetizare, obiceiurile scrisului, cultura populară scrisă

Volumul de față este o abordare antropologică a culturii populare scrise. Ea pornește de la ipoteza că dealungul istoriei scrisul a fost prezent în societate în forme variate, a îndeplinit funcții diferite (religioasă, magică, estetică, rituală, juridică, economică, mnemotehnică). Începând din secolul al 19-lea a devenit prezent atât în viața cotidiană cât și în sfera publică. Prin urmare este o necesitate inevitabilă trecerea în revistă a acestor forme și funcții. Sinteza se bazează pe considerentele teoretice ale școlilor din Toronto și Freiburg, precum și pe cele ale cercetărilor recente din antropologia franceză. Volumul abordează cultura populară scrisă în următoarele forme ale ei: scrisul ca gest și obiect, scrisul cotidian și privat, literatură practică de amatori.

Volumul este structurat în trei capitole.

Primul capitol prezintă istoria scrisului și instituțiile care prin utilizarea lui au contribuit la dezvoltarea culturii scrise. Problemele abordate sunt următoarele: istoria scrisului, istoria cercetării scrisului, istoria predării scrisului, formele analfabetismului, cititul, relația dintre oralitate și scris, interferențele dintre cultura orală și scrisă, consecințele utilizării scrisului.

Capitolul următor al volumului trece în revistă obiceiurile private și colective legate de scris. Aceste obiceiuri se regăsesc în următoarele domenii: funcțiile scrisului, statutul de autor, datarea textelor, formele și nivelele scrisului și ale cititului, motivații, atitudini, tehnici, genuri, contexte, istoria textelor. În fiecare societate, pe lângă semnificația lor semantică textele scrise au diferite semnificații sociale. Aceste semnificații provin din următoarele dihotomii: scrisul și cititul, scrisul și analfabetismul, limba scrisă și orală, caracterul masculin și feminin al scrisului, manuscris și text tipărit, scris și reprezentare, scris și devianță.

Capitolul al III-lea din volum conține analiza textelor din domeniul culturii populare scrise. Pe baza poeziei nunții, a necrologului și a poeziei de adio autorul prezintă caracterul ritual al scrisului, integrarea scrisului în rituri. Diferitele forme ale mesajelor scrise (scrisoarea, epistola, scrisorile magice, mail-ul și sms-ul) sunt dovada faptului că scrisul a fost utilizat într-o măsură însemnată, în forme variate în comunicația socială. Din secolul al 19-lea redactarea textelor literare devine frecventă în mediul muncitorilor și țăranilor. Astfel literatura își schimbă caracterul și statutul ei, creația devine un habitat cotidian. Analiza acestei literaturi și a autorilor „intruși” este tema unui subcapitol al volumului. Scrisul încă de la apariție lui a devenit o tehnică a redactării și păstrării memoriei. Această istorie privată prezentă în cultura nobilimii din secolul al 17-lea își face apariția în mediul popular din secolul al 19-lea. Autorul prezintă rolul și formele jurnalelor, memorialelor, textelor genealogice, istoriei locale. O altă formă a scrisului cotidian se regăsește în caietele scrise de mână conținând cunoștințe pragmatice (cărți de bucate, de rugăciuni, culegeri de poezii și de cântece). Ultima formă a scrisului popular prezentată în volum este cea a inscripțiilor.

Volumul conține o istorie a cercetării scrisului, o sinteză a acestor cercetări, precum și o bogată listă a operelor din domeniu.

Autorul, Vilmos KESZEG, născut în anul 1957, profesor la Universității Babeș-Bolyai din Cluj, este autor al volumelor din domeniul mitologiei populare, al naratologiei și al culturii populare scrise.

Abstract

Alphabetization, habits of writing, written popular culture

The present volume is an anthropologic approach towards written popular culture. It starts from the hypothesis that writing all along its existence was present in society and played various roles (religious, magical, esthetic, ritual, judiciary, economic, mnemotechnic). Starting with the 19th Century it became present also in everyday life and in the public sphere. In this way, we can't escape the necessity of clarifying these roles and functions. This synthesis is based on the theoretical realizations of the Schools of Toronto and Freiburg and on the new results presented by contemporary French anthropology. This volume treats written popular culture in its following forms: writing as gesture and object, everyday and private writing, literature practiced by amateurs.

This book was divided in three main parts.

The first Chapter enters the question of the history of writing and the role of those institutions that they had a contribution to the development of written culture. The treated problems are the following: the history of writing, the history of the research of writing, the history of teaching writing, the forms of analphabetism, reading, the connection of orality and writing, interferences of oral and written culture, the consequences of the usage of writing.

The next Chapter discusses the problem of private and collective habits connected to writing. These habits could be revealed in the following domains: the function of writing, the state of the author, dating of the texts, the forms and levels of writing and reading, motivations, attitudes, techniques, genres, contexts, the history of the texts. In every society texts have not only semantic but also social sense. These senses originate from the following dichotomies: writing and reading; writing and analphabetism; written and oral language; the masculine and feminine manner of writing; manuscript and print; writing and representation; writing and deviance.

The third Chapter contains the analysis of texts from the sphere of written popular culture. Based on wedding poems, obituaries, farewell-poems the author outlines the ritual character of writing and the integration of writing in the process of ritualization. The different forms of written messages (letter, epistol, magic letter, e-mail and sms) prove that writing has a significant use in social communication. Starting with the 19th Century writing literary texts became a frequent self-manifestation of workers and peasants. Literature changes its character and state: literary creation is an everyday habit. The analysis of these literatures, and the authors considered „intruders” is the topic of a subsection of this volume. Writing was from the beginning on a technique of compiling and saving memory. It has kept some private histories. These private histories are strikingly present in the rows of the 17th Century nobility and in popular contexts in the 19th Century. The author stresses the importance of diaries, memorials, genealogic texts and local history. An other form of everyday writing could be found in the so-called „handwritten wallets” that contain practical knowledge (recipe-books, healing advices, prayer-books, anthologies or collections of poems and of songs). The last category of written popular culture treated by the book is the one of inscriptions.

This volume contains a history of the research of writing, a synthesis of these researches and a rich list of works in this domain.

The author of this book, Vilmos KESZEG (1957) is professor at the Babeş–Bolyai University of Cluj-Napoca also had numerous publications in popular mitology, narratology and written popular culture.